

חפץ

חנוך לוין

1972

חנוך לוין 1943-1999 – מחזאי, במאי תאטרון, משורר וסופר ישראלי

חפץ - לשם המחזה יש משמעות כפולה: חפץ = רצון עז, צורך; חפץ = אבזר, משהו שמשתמשים בו. המחזה מציג מערכות יחסים מסוגים שונים, אך בעלי חוקיות בסיסית המשותפת לכולם: כולם שואפים להיבנות על חורבנו של הזולת ואגב כך, 'מחפצים' זה את זה (כלומר, הופכים את הזולת לחפץ).

ההירארכיה החברתית וקורבנותיה נמצאים במרכז המחזה. בראש הפירמידה עומדים "החזקים" – הם משפילים, מעליבים, מדכאים ומנצחים. בתחתית עומדים ה"חפצים", ה"סמרטוטים" – המושפלים, המנוצחים. קיומו של האחד תלוי בקיומו של האחר, שכן אין מנצח ללא מנוצח ואין מושפל ללא משפיל. וכך כולם, בלי יוצא מן הכלל (גם פוגרה, שכביכול שולטת בכולם) הופכים להיות עלובים ונזקקים. המאבקים הקיומיים על המקום בהירארכיה מלווים בקטנוניות ושפלות, רוע ושנאה ולצדם בדידות, כניעה, וריקנות. מתוך כל אלה עולה תמונת מצבו האבסורדי של האדם בעולם כיצור חלש ונלעג, שממשיך לייחל לאושר, אהבה, חום ורגש בעולם אכזר, שהוא עצמו מחולל ויוצר. מבנה העלילה הוא למעשה התפתחות מ"לא כלום" ל"לא כלום" – מחיים חסרי טעם ומשמעות למוות חסר טעם ומשמעות.

חפץ כקומדיה שחורה -

במחזה צירוף של שני סיפורים:

1. נישואיה של פוגרה - בהשראת הסכימה של עלילת הקומדיה המסורתית.
2. סיפור מותו של חפץ - מזכיר את הגיבור הטראגי הצועד מתוך בחירה והכרה אל מותו. המחזה מסתיים בנקודה המאחדת את שתי העלילות - טקס נישואין וטקס ההלוויה. השילוב הזה יוצר תמונה גרוטסקית וחושף את האבסורד שהחגיגה אינה חגיגה והלוויה אינה לוויה. ההבדל בין חפץ לדמות טרגית הוא בכך שדמות טרגית עשתה טעות נוראה והלכה כנגד גורלה ועל כן נענשה ואילו חפץ הינו דמות רמוסה המודעת לאפסיותה עוד מלכתחילה. הדמות הטרגית מתודעת לטעותה במהלך העלילה בעוד לחפץ אין שום סיכוי, כי מלכתחילה הסדר הינו שרירותי ומגוחך. זהו עולם בו שולטת פוגרה, שאינה אלה אמיתית, אלא בחורה קפריזית, העסוקה בצורך שלה לשמור על עליונותה בכל מחיר. בסוף היא זורקת את חפץ מהגג וחוזרת עם החלוק. כאילו כל מה שנשאר מחפץ הוא סמרטוט (הוא עצמו מבטיח לפוגרה שיהיה סמרטוט).

הדמויות-

שמותיהן בעלי צלילים משונים ולעיתים מגוחכים:

טיגלך - בצקניות באידיש, **כלמנסע** - צרוף אותיות מהא-ב, **פוגרה** - על משקל אורנה מהשורש פ.ג.ר, **ורשביאק** - ורשה (מיוצאי פולין), **חפץ** - (כשם הגיבור בספרו של ברנר "שכול וכישלון") כבר בשם יש רמיזה על תהליך ההחפצה של בני אדם - ההיפך מהאנשה, **אדש ברדש** - משחק מילים נונסנס ילדותי של אנש-ברנש (שמשובש בהשראת 'תחלואיו' של אדש, רמז לכך שהוא מצונן), **שוקרא** - מזכיר "תודה" בערבית וגם שקר.

החולשות והמגרעות בדמויות וההגזמה בעיצובן יוצרים קריקטורה גרוטסקית של דמות האדם. כל גלריית הדמויות יוצרת בספו של דבר דימוי תיאטרלי המשקף פסימיות ואירוניה בתפיסת העולם והאדם הליניתי.

כל דמות במחזה נשלטת ע"י פגם בסיסי באישיותה: פוגרה - קפריזית ואינפנטילית (יחסה לסנדביץ' וכובע הטייסים) אדש-ברדש - היפוכונדרייה וכו'.

הייצוגיות שבדמויות – עד כמה הייצוג אוניברסאלי ועד כמה הוא לוקאלי [מקומי]

תמונת העולם של יחסי ההשפלה והעריצות, החומרנות ודורסנות (שתוארה עד כאן), היא תמונה אוניברסאלית (= שאינה תלויה מקום זמן), אך ישנה גם קריאה לוקאלית הטוענת שהמחזה משקף את החברה הישראלית בימים שאחרי מלחמת ששת הימים. לזין אפיין את החברה הישראלית כחברה שחצנית, זחוחה, מלאת שביעות רצון מכוחה. את הסאטירה "מלכת האמבטיה" הוא כתב אחרי ששת הימים. ההצגה ירדה אחרי 6 הצגות שבמהלכן הקהל זרק עגבניות על השחקנים משום שהתקשה לעכל את היחס הביקורתי כלפי הכיבוש ב-67'.

הטענה שהמחזה משקף את החברה הישראלית מתבססת על זיהוי הדמויות כמייצגות פנים ומעמדות שונים בחברה. כלמנסע וטיגלך מייצגים את הישוב הישן, האשכנזים השייכים למעמד הזעיר-בורגני. פוגרה המוצצת הנאה מכל רגע מייצגת את הצבר בתקופת האופוריה והשחצנות שלאחר מלחמת ששת הימים, ורשביאק ששותק ואינו מדבר - כציבור הניצולים שרק חוזרים ואומרים כי הם היו עדים ויחסם לאוכל אובססיבי, שוקרא מייצג את הערבי הישראלי שמנסה להיות בסדר ואילו חפץ יכול לייצג שתי אופציות: א. את "בני דודנו", היינו הערבי הפלשתינאי נטול הזכויות; ב. את דמותו של היהודי התלוש והחלש, החווה חוסר שייכות לחברה הישראלית החזקה ולדמות הצבר שמהווה מודל לישראלי החדש (בהשראת ספרו של י.ח. ברנר "שכול וכישלון", העוסק בדמות בשם יחזקאל חפץ, יהודי מעורער בנפשו, המתקשה להשתלב ביישוב היהודי החדש המתהווה בארץ בראשית שנות ה-2000).

על פי ראייה זו מתוארים יחסי כוח אכזריים והשפלות כלפי החלש ומובס, והמחזה מבטא ביקורת פוליטית ו/או חברתית כלפי החברה הישראלית הכוחנית והדורסנית.

באחד הראיונות אתו, אמר הסופר דוד גרוסמן ש"מדינת ישראל עלולה להפוך לאטה לשריון שאין בו עוד אביר". גרוסמן מבטא בכך ביקורת כלפי החברה הישראלית. בספרו "הזמן הצהוב" (שהיה מבוסס על תחקיר עיתונאי על הנעשה בשטחים) הזהיר מפני התקוממות קרובה ואכן, תחזיותיו התגשמו. ערביי עיו"ש התקוממו באינתיפדה הראשונה ב-87'. חנוך לוין כתב את "חפץ" בראשית שנות ה-70, אחרי מלחמת ששת הימים. הוא העז להשמיע מחשבות ועמדות שהציבור הישראלי התקשה מאוד לעכל בשעתו. היות שהקהל השליך עגבניות על השחקנים בהצגת "מלכת האמבטיה" שהייתה סאטירה נוקבת של לוין, יש אומרים שעבר לכתוב את מחזותיו השכונתיים, שיש בהם ביטוי עקיף ומרומז של הביקורת שהשמיע, כך שהקהל יוכל 'לעכל' את ההצגות. כך או כך, מחזותיו של לוין מציגים באופן גרוטסקי ואבסורדי את הסיטואציה של חזק / חלש, משפיל / מושפל ואמירתו של גרוסמן מתלבשת ככפפה ליד על התמונה שמציג לוין.

הקונפליקט הבין-דורי במחזה "חפץ" -

השקפת העולם כפי שבאה לביטוי במאבק הבין דורי - במחזה ניתן לראות ייצוג של הצעירים (פוגרה וורשביאק). את שניהם מאפיינת העובדה שהם מוצלחים בעיני הסובבים. פוגרה היא התגלמות של הצעירה המשכילה והיפה, שהכול מגיע לה. היא גחמנית (= לא צפויה), ילדותית, שתלטנית, מאורסת לבחור עשיר ומצליח, ורשביאק. יש פה הצגה מוגזמת עד כדי גיחוך של הצעירים המונעים מצרכים חומריים (ורשביאק והאוכל למשל) ומרדיפה אחרי הצלחה ועושר. אין ביניהם יחסים של אהבה ואכפתיות, אלא רק אינטרסים. קרנו של ורשביאק עולה בעיני הסובבים ובעיני עצמו כאשר הוא זוכה לנשק את הרגליים של פוגרה. הוא צועק "אני אוהב להתחתן עם פוגרה", במקום לצעוק "אני אוהב את פוגרה". פוגרה מצדה, נבנית מכך שהיא עומדת להתחתן עם בחור עשיר ומצליח ומכך שכולם רועדים מפניה ומתבטלים מולה.

כלמנסע וטיגלך הם דור ההורים. השמות שלהם מצלצלים גלותיים. כלומר, הם לא ילידי הארץ (בעוד פוגרה היא ככל הנראה כבר ילידת הארץ). כל תכליתם היא לחתן את בתם ולעמוד לשירותה. הם מעריצים את בתם ומרגישים בני מזל, שכן גם יוקרתם עולה בגלל הייחוס. אבל הם מתקשים לשלם את המחיר של היותם המבוגרים שאמורים לפנות מקומם לצעירים. כולם במחזה, הורים וילדיהם, מבקשים להיבנות על חורבנו של הזולת. "הודו וותרו!" צועקת פוגרה לעבר הוריה והם בסופו של דבר נכנעים לדרישתה ומפנים את מקומם לצעירים, שכל כוחם מסתכם בכך שהם צעירים.

האביזרים – החפצה והאנשה במחזה -

"כיסא חנפן. מחכה במתיחות שאשב עליו", "שמלה כלבה!", "פוגרה חוזרת עם חלוק הספרים של חפץ לאחר שהשליכה אותו מהגג" - ציטוטים אלה מהמחזה ממחישים עד כמה האנשים הם חפצים והחפצים אנושיים. **אין הבדל ואין שום פער ויתרון בין חפץ לאדם.** האדם מתנהג כמו חפץ, או 'מחפיץ' את זולתו. **החפצים ממחישים ומעצימים את העדר האנושיות, את הרוע ואת אפסות האדם.**

כאשר כלמנסע מגיעה לבקר את פוגרה שלא מסכימה לקבל מידיה את שמלת הכלולות, כלמנסע מודיעה שהיא חוזרת לביתה. "אל הגהינום?" שואלת פוגרה וכלמנסע משיבה "הגהינום הוא כאן!". הדיאלוג הקצרצר הזה הוא אלחיה לציטוט מפורסם של הפילוסוף הצרפתי ז'אן פול סארטר (1905-1980) "הגהינום הוא הזולת". אמירה זו מתייחסת ליחסים בין בני האדם ולאפשרות ליצור ביניהם תקשורת טובה, אנושית, אמפתית. סארטר תוהה עד כמה אנו מסוגלים לראות את האחר ועד כמה אנו תלויים במבטו. ללהקת "מופע הארנבות של ד"ר קספר" יש שיר בשם "תראו אותי" – ואכן, השאלה היא עד כמה אנו יכולים להרגיש שאנו קיימים ללא המבט של הזולת. בדרך כלל, כשאנו קטנים, אנו זוכים למבטים מתפעלים של הורינו. בהמשך, קשה לנו להתמודד עם מבטים ביקורתיים ושיפוטיים. בכל מקרה, המבט הופך להיות מעין מצפן למי שאנחנו. **חנוך ליון במחזהו מעניק לכך פרשנות קיצונית ואכזרית. אנו נעלמים לחלוטין במבט החברתי ומוכנים לשלם כל מחיר כדי להתקיים במבט הזה.** מה שנשאר הוא רק המבט החיצוני. אין מהות ואין שום ערך מלבד המקום החברתי שלנו, שמוגדר באופן שרירותי על ידי ערכים כמו עושר, נעורים, חתונה, תואר בפיזיקה... אנחנו יכולים להיות בראש הפירמידה או בתחתיתה. זהו הסדר המוחלט והיחיד שלא ברור מי קבע אותו וכל הדמויות במחזה מצייתות לו באופן עיוור ואבסורדי.

באמצעות יחסי 'אני-זולת- חפץ' מציג ליון סדר מעוות, מגוחך ומזויע. בתמונה 18 עומד שוקרא מול שמלתה של פוגרה, מאניש אותה ומבזה עצמו לידה. הוא מעניק לה תכונות של גבירה אכזרית ורבת כוח ומתבטל לידה עד כדי כך שהוא יורק על עצמו. ניתן לאפיין את היחסים בינו לבין השמלה כסאדו-מזוכיסטיים. שוקרא מכנה אותה 'כלבה' ובו בזמן רואה בה סמרטוט חולף. הוא, שניסה בתמונה 2 לקרוא לסדר הנכון ולהציב את המאושרים לחוד ואת האומללים לחוד, מתייצב לקראת הסוף מול השמלה מאניש ו'מחפיץ' אותה, במעין אקט פרדוכסלי. הוא מבטל את השמלה ששייכת לפוגרה ומתבטל בפניה בו זמנית. למה זה הופך אותו? למה זה הופך את פוגרה? ולמה זה הופך את השמלה?

הכובעים והנעליים משמשים כחפצים טעונים משמעות במחזה. ניתן לראות בהם ייצוגים של כבוד ויוקרה, וכן דורסנות. אלה מייצגים את האפסות (טיגלך מאבד את כובעו, אדש וחפץ חובשים כובעים משעשעים כדי לתגרות בכלמנסע וטיגלך) והאכזריות (כלמנסע דורכת על זבנים, חפץ על

מיטת אדש וכולם דורכים על קברי זולתם). בסוף, נשאר פוגרה עם חלוק הספרים הלבן של חפץ. זה כל מה שנשאר ממנו – הוא רצה להיות סמרטוט ואכן, הוא מגולם באמצעות החלוק הריק שלו. אין חפץ. אין אדם. יש כוחנות ורוע ויש אפסות ורפיסות.

כובע הטייסים – "יש לי חשק להתעופף קצת מעל לראשים שלכם לפני שתחבקו אותי", אומרת פוגרה לאמה שבאה לבקרה ביום חתונתה. גם ורשיאק חובש את כובע הטייסים. כשמו כן הוא, מדובר על כובע טייסים. כאשר פוגרה חובשת את כובע הטייסים, היא נעמדת על הכיסא גבוה מעל כולם. 'הגובה שהיא תופסת' בא לידי ביטוי במישור הפיזי שהצופים רואים, אך ניתן לייחס לו גם פרשנות סמלית. טייסים במדינה שלנו נחשבים למוצלחים במיוחד. הם מייצגים בצורה המיטבית את עליונותנו הצבאית ואת היותנו מוצלחים. פרשנות זו תומכת בקריאת המחזה כסאטירה המלעיגה על החברה הישראלית השחצנית והיהירה.

חלוק הספרים, בגדי הטניס ושמלת הכלה – למעשה אלה הבגדים הלבנים שלובשים פוגרה, ורשיאק וחפץ. השמלה הלבנה שנותרת תלויה על מוט כמו דגל שנושא שוקרא וחלוק הספרים שנותר בידיה של פוגרה לאחר שחפץ נזרק אל מותו, הם כל מה שנשאר מהמלכה האכזרית – פוגרה, ומהקורבן האומלל – חפץ. הצבע הזהה נראה היטב לעין ויוצר הקבלה בין השניים. האדם הוא בגד בלבד ואין משמעות להבחנות המגוחכות בין 'מאושרים' ל'אומללים', או בין השמלה הלבנה של המלכה לחלוק הספרים הלבן של קורבנה?

תיאטרון בתוך תיאטרון – התחבולה הדרמטית והתיאטרונת במחזה -

תיאטרון בתוך תיאטרון בהצגות ובמחזות, הינו תחבולה המשפיעה הן על הצופה והן על אופי ההצגה:

ההצגה ו/או המחזה פעמים רבות עוסקים ביחסים שבין התיאטרון לבין המציאות. לעתים מטשטשת את הגבולות ביניהם ולפעמים מדגישה אותם. באופן זה בוחנים את השפעתם זה על זה. וגם בולטת העובדה שמדובר בהצגה.

במחזה "חפץ" ניתן לראות שימוש בתחבולה זו ב"משחקי חפץ" -

א. טיגלך וכלמנסע מציגים לפני חפץ את דמותו וחלקים מסיפור חייו. בעשותם זאת הם למעשה עושים לחפץ הצגה שגם הקהל צופה בה (כלומר ישנו זיהוי בין חפץ לבין הצופה, שצופים בו זמנית בהצגה שבתוך ההצגה).

- ב.** במסגרת ההצגה שלהם, הופך טיגלך להיות חפץ המציץ, או חפץ לצד אמו הגוססת. כלומר, הגבולות שבין השולטים (כלמנסע וטיגלך) לבין הנשלט (חפץ), הופכים להיות מזילים והמשפיל הופך להיות המושפל בעצמו. זה כמובן מעורר גיחוך, בשל הפער בין האופן בו טיגלך וכלמנסע תופסים את עצמם לבין האופן בו הצופה תופס אותם. הם לא פחות עלובים ומגוחכים מחפץ, למרות שהם מתיימרים להיות המשפילים.
- ג.** הצופה מציץ בחפץ המציץ, שמגולם על ידי טיגלך. יש פה שלוש רמות של צפייה בהתרחשות (אנו, הצופים, המציצים בחפץ, המציץ על טיגלך המציץ לכלמנסע המתרחצת). מצד אחד, יש פה מציץ על מציץ... מצד שני, יש פה אולם ועולם שבו כולם הופכים להיות מציצים (משפילים ומושפלים כאחד).
- ד.** ההצגה שבתוך ההצגה מוצגת באמצעות ג'סטות ומימיקות מוגזמות (על פי הוראות הבמה). למשל כאשר כלמנסע משחקת את אמו הגוססת של חפץ, היא עושה זאת בהגזמה מכוונת של קולות וג'סטות ובאופן מניפולטיבי. התנהגות זו מעוררת גיחוך. אנו – הצופים – מודעים למניפולטיביות ולמלאכותיות בהתנהגותה. לעומת זאת, חפץ, מגיב לכך באופן רגשי וכאוב. הפער בין התגובות שלנו כצופים לבין תגובתו של חפץ, היא תחבולה שבה יש יתרון לנו – הצופים – על חפץ, מה שמחליש ומקטין את חפץ והופך אותו לנלעג.
- ה.** ההצגה בסופו של דבר מתגלה כמאוד מועילה, כי היא שוברת את רוחו של חפץ, עד כדי כך שמביאה אותו להחלטה להתאבד. במקביל, המשחקים משפיעים לרעה גם על יחסיהם של טיגלך וכלמנסע ומביאים לקרע ביניהם. הם רבים על השאלה האם ההצגה חייבת להימשך גם במחיר הזנחת נישואי פוגרה, בתם. המאבק מחריף עד כדי כך, שכדי ללעוג זה לזה, הם מחליפים ביניהם את התפקידים. טיגלך הופך לכלמנסע וכלמנסע לטיגלך. כלומר, המשחקים משפיעים גם עליהם. המשחק הזה יוצא משליטה ומסלים והופך להיות יותר ויותר אלים, ובו בזמן מאוד מגוחך בשל ההגזמות והעובדה שגבר משחק אישה ואישה משחקת גבר.

ההגזמה והתיאטרליות גורמות לכך שהצופה מודע לכך שהוא צופה בהצגה. המודעות לכך מגבילה את האפשרות שלנו להזדהות רגשית עם ההתרחשויות ו/או הדמויות (לרבות חפץ, שהופך להיות השעיר לעזאזל והקורבן, אך למעשה משתף פעולה עם כללי המשחק הנבזיים והילדותיים הנהוגים במחזה).

סיכום –

כפי שראינו בפרקי המאמר, ניתן לפרש ולקרוא את המחזה כמחזה המתאר את ההווה הישראלית בתקופה שאחרי מלחמת ששת הימים, אך ניתן לקרוא אותו גם כמחזה אוניברסלי

העוסק ביחסים בין בני אדם ובטבע האדם הנוטה לרוע ולקטנוניות, נבנה מחורבנו של הזולת וממבטו וכן מקדש את החומרנות והכוח. שתי הקריאות מבטאות ומשקפות ראייה חברתית-אנושית בלתי מחמיאה לאדם. חנוך לויין עושה זאת באופן משעשע ואלים בו זמנית. באחד משיריו מהסאטירה "מלכת האמבטיה" נכתב "אנחנו אנשי בסדר / אנשי בסדר / אנשי בסדר גמור /..." – מה פירוש "אנשי בסדר"? האם מדובר עלינו – החברה הישראלית? האדם מדובר באדם הבורגני, המהוגן והתקני באשר הוא? בתמונת החתונה של פוגרה היא מכנה את כולם בשם "קבוצת חרפה".

הפער בין "אנשי בסדר" ל"קבוצת חרפה" הוא אחד האמצעים להצגה הטראגי-קומית של האדם והחברה. לויין 'שותל' לתוך סיטואציה מוכרת כמו היערכות לקראת חתונה, תחרות בלתי מתפשרת על תשומת לב וכבוד. כדי לזכות באלה, כולם מוכנים גם להתבזות ולהשפיל עצמם. התחרות מסתיימת באופן טראגי, אבל המחזה לא מציית לחוקים של הטרגדיה. בעולם של הטרגדיה יש אלים ובני אדם נעלים הנאבקים זה בזה. הטרגדיה מסתיימת בד"כ במפלתו של האדם. אך מדובר על אדם הרואי, נעלה. לטרגדיה יש תפקיד חינוכי חשוב לסמן לאדם את מגבלות כוחו. אבל בעולם של "חפץ" כאילו אין מגבלות לכוח. יש חוקים שרירותיים ואבסורדיים.

למרות עליונותה, פוגרה היא נערה צעירה שבעצמה מעידה על עצמה שהיא רק ילדה קטנה הזקוקה למעט תשומת לב. הקפריזיות והעובדה שהיא נאלצת להיאבק על תשומת הלב בדיוק כמו חפץ, מקשה לראות אותה כאלה שקובעת את הסדר ומעניקה פשר לחיי האדם. היא אולי 'מנצחת' את חפץ, אבל חפץ בסיום אינו אלא סמרטוט. אם כך, איזה ניצחון הוא זה? בעולמו של לויין אין גיבורים, אלא רק אנשים קטנים ופאתטיים, המבססים את מקומם בסולם החברתי באמצעות ניצול והשפלה. האדם ב"חפץ" יוצר חוקים ומציית להם בו זמנית, אך אלה חוקים מופרכים ומגוחכים.

בעולם של המחזה, האדם נאבק על הנאות חומריות ועליונות כוחנית. חפץ פותח את המחזה במאבק חסר פשרות על זכותו ליהנות מהעוגה שהוא אוכל. מראש זהו מאבק של אדם קטן ועלוב. והנה, המאבק הזה גורר אותו לאקט לכאורה הרואי. הוא מצהיר שיתאבד לאחר שביזו את כבוד אמו הגוססת. בסופו של דבר הוא מתקשה לממש את הצהרתו, ומסיים כסמרטוט שהתרוקן מהאדם שלבש אותו. האדם ב"חפץ" הוא לא יותר מחפץ = סמרטוט, או שחפצו מוביל להחפצה. המשחק האווילי, שבו כולם עושים הצגות רק כדי להשפיע באופן כלשהו על מציאות חייהם הבנאלית ועל אפסותם, מסתיים באקט אלים ומזוויע. ואנו – הקוראים או הצופים בהצגה – נותרים עם עווית של צחוק שקופאת נוכח הסיום הזה.